

УДК 911.52:7.01:379:85:57.017.64

Тимофійчук Н.М.

**КОНСТРУКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ У МЕЖАХ ГІРСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

У статті проаналізовано підходи до тлумачення терміну «природокористування», аспектів його вивчення різними галузями знань, а також основні завдання, які потрібно дослідити у ході конструктивно-географічного вивчення гірської території з метою оптимізації природокористування.

Ключові слова: природокористування, природні ресурси, оптимізація природокористування.

В статье проанализированы подходы к толкованию термина «природопользование», аспекты его изучения различными отраслями знаний, а также основные задачи, которые нужно исследовать в ходе конструктивно-географического изучения горной территории с целью оптимизации природопользования.

Ключевые слова: природопользование, природные ресурсы, оптимизация природопользования.

The article analyzes the approaches to the interpretation of the term «natural» aspects of his study of various disciplines, and the main tasks that need to explore during the design and geographical study of the mountainous territory in order to optimize natural resources.

Key words: nature, natural resources, optimization of natural resources.

Постановка проблеми. Природокористування є важливою складовою частиною проблеми взаємодії природи і суспільства. Характер та особливості природокористування змінювалися і змінюються досі з розвитком суспільства, перебувають у тісному взаємозв'язку із науково-технічним прогресом людства.

Вивчення природокористування, як важливого напрямку наукових географічних досліджень, пов'язане з об'єктивним процесом ускладнення взаємовідносин між природою і суспільством і, як наслідок, з екологізацією наук, в тому числі й географічних. Природокористування виступає об'єктом вивчення не лише географічних дисциплін, але й інших природничих, суспільних та технічних наук. Такий міждисциплінарний характер природокористування, як об'єкта наукових досліджень, визначив багатовекторність трактування самого терміну «природокористування», а також різноманітність і складність методологічних підходів до його тлумачення та аспектів вивчення. Плануючи дослідити особливості природокористування у певному природо-географічному регіоні, важливо визначитися з вибором певного підходу як до тлумачення самого терміну, так і основних аспектів вивчення процесу природокористування з позицій географічної науки. Для цього необхідно здійснити порівняльний аналіз існуючих на сьогодні у наукових джерелах трактувань сутності поняття, використовуваних методик дослідження та аспектів вивчення природокористування.

Формування цілей статті. У статті ставляться завдання проаналізувати різні підходи до тлумачення терміну природокористування, аспекти його вивчення різними галузями знань, а також вичленити основні завдання, які потрібно дослідити у ході конструктивно-географічного вивчення гірської території з метою оптимізації природокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «природокористування» був запропонований Ю. М. Куражовським ще у 60-х роках минулого ХХ ст. Зараз він набув великої популярності, проте має досить широкий спектр різних трактувань та інтерпретації. Найбільш широко вони розглянуті у працях М.Ф. Реймерса, Я.Б. Олійника, О.М. Маринича, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, О.Г. Топчієва, В.П. Руденка, Ю.Ю. Туниці, М.П. Федоренка, М.Ф. Глазовського,

І.Я. Блехцина, В.О. Минеева, М.Г. Ігнатенка, Р.А. Іванова, Ю.П. Михайлова, П. М. Нестерова і ін. [6, 7, 8].

Виклад основного матеріалу. Паралельно із змінами у суспільстві і змінами у споживанні природних ресурсів еволюціонувало й тлумачення терміну «природокористування». Якщо на початку свого наукового існування природокористування тлумачиться як основний процес взаємодії природи і суспільства (найзагальніше тлумачення природокористування яке лиш можна зустріти у науковій літературі), то пізніше природокористування вже оперує такими вихідними категоріями як: «природні ресурси», «природні умови», «навколишнє середовище», «використання», «охорона», «збереження» «відтворення». Тобто розглядає природу і господарську діяльність людини у їх взаємозв'язку, взаємоперетворенні і взаємовпливі.

Конкретний аналіз різних підходів до формулювання терміну «природокористування» пропонуємо почати із «Географічної енциклопедії України». У цьому виданні природокористування трактується як «сфера виробничої та наукової діяльності, спрямованої на комплексне вивчення, освоєння, використання, відновлення, поліпшення й охорону природного середовища та природних ресурсів з метою розвитку продуктивних сил, забезпечення сприятливих умов життєдіяльності людини» [1, т 3, с 90]. В іншому довідковому виданні під природокористуванням розуміють «сукупність впливів людини на географічну оболонку Землі, що розглядається у комплексі (на відміну від галузевих понять – водокористування, землекористування, лісокористування, тощо)» [2, т 3, с90]. У спеціалізованому словнику-довіднику з природокористування Н.Ф.Реймерса пропонуються чотири формулювання поняття у сенсі розуміння його як процесу: «1) сукупність усіх форм експлуатації природно-ресурсного потенціалу та заходів щодо його збереження. Природокористування включає: а) вилучення та переробку природних ресурсів, їх відновлення або відтворення; б) використання та охорону природних умов середовища життя, в) збереження (підтримання), відтворення (відновлення) і раціональну зміну екологічного балансу (рівноваги, квазістаціонарного стану) природних систем, що служить основою збереження природно-ресурсного потенціалу розвитку суспільства, 2) сукупність продуктивних сил, виробничих відносин і відповідних організаційно-економічних форм і установ, пов'язаних з первинним привласненням, використанням та відтворенням людиною об'єктів навколишнього природного середовища для задоволення її потреб; 3) використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва для цілей задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; 4) сукупність впливів людства на географічну оболонку Землі; [5, с 404 - 405].

Отже, основною сутністю поняття є те, що природокористування охоплює усю сукупність впливів людини на географічну оболонку, які мають розглядатися комплексно.

Природокористування, маючи міждисциплінарний характер, знаходиться в полі зору науковців багатьох галузей знань. Кожна з них відрізняється не тільки різними трактуваннями самого терміну, але й аспектами вивчення природокористування. З філософської точки зору природокористування ототожнюється з процесом суспільного виробництва, оскільки розглядається як процес взаємодії людини і природи, що здійснюється у вигляді трудової діяльності. Природа при цьому підході розглядається як середовище життя і діяльності людини, предметом праці, джерелом ресурсів її існування, а також об'єктом перетворення [3, 8].

Економічний підхід передбачає розгляд природокористування передусім з позицій ефективного використання природних ресурсів, екологічний – аналізує проблеми взаємодії суспільних об'єктів та їх сукупностей з навколишнім середовищем.

Більшість науковців схиляються до думки, що наукові основи вивчення природокористування найбільш повно розроблені географами. Це передусім завдяки тому, що вони володіють методами комплексного аналізу зв'язків між ПТК, компонентами природи і техногенними системами, між різними видами економічної діяльності. Основним об'єктом оптимізації природокористування у конструктивно-географічному вивченні виступає ландшафт. Вирішення проблем природокористування при географічному підході пропонується здійснювати шляхом напрацювання науково обґрунтованих схем природокористування, складених для ландшафтів різних рангів. При цьому враховується приналежність ландшафту до тієї чи іншої класифікаційної одиниці за видами і масштабами господарського використання.

При вивченні природокористування з фізико-географічних позицій у дослідженнях зазвичай недостатньо враховують сукупність і взаємообумовлений розвиток не тільки природних, але й антропогенних, особливо техногенних об'єктів. У суспільно-географічних працях основна увагу концентрується на тому, що природокористування включає територіальну організацію взаємодії матеріально-речовинних компонентів економіко-географічних комплексів, яка передбачає повне і раціональне використання території з властивими їй умовами, ресурсами, рівнем господарського і соціального розвитку [4, 8]. При цьому недостатньо враховується природо-географічна специфіка території. А це особливо важливо при вивченні гірських територій, які відрізняються великою строкатістю природних умов.

Зрозуміло, що найбільш повно і всесторонньо дослідити усі важливі аспекти природокористування конкретної території із специфічними природо-географічними та соціально-економічними особливостями можна при конструктивно-географічному підході. Оптимізація напрямів природокористування будь-якої території може бути здійснена тільки на основі різнобічного вивчення просторових особливостей і закономірностей розвитку природних умов, взаємозв'язків та взаємодії явищ, структури і

динаміки ландшафтів, їх функціонування та особливостей розвитку. Також важливо здійснити оцінку стійкості геосистем до антропогенних навантажень, їх ємності та граничних можливостей, перевищення яких може привести до порушення рівноваги структури і функціонування всієї системи.

Отже, для вивчення особливостей та шляхів оптимізації природокористування у межах гірських територій, програма комплексних географічних досліджень зазвичай повинна включати:

1) комплексне вивчення ландшафтів, їх структури, динаміки, особливостей функціонування та розвитку;

2) повну інвентаризацію та господарську оцінку природних ресурсів, аналіз можливих схем їх використання та відтворення;

3) з'ясування особливостей розселення населення, встановлення чисельності населення, характеру демографічних процесів, статеві-вікової структури, національного та етнографічного складу жителів краю;

4) аналіз особливостей традиційного природокористування, його ефективність, переваги та проблеми;

5) комплексну оцінку ландшафтів за ступенем їх придатності та сприятливості з урахуванням їх ємності, традиційного природокористування та розвитку нових перспективних напрямів господарської діяльності, з розробкою територіальних схем раціонального та ефективного використання ландшафтів;

6) визначення стійкості ландшафтів до різних антропогенних впливів, оцінку і прогноз можливих змін ландшафтів під впливом господарської діяльності людини, визначення інтенсивності впливу антропогенних чинників на довкілля при поєднанні різних видів природокористування з урахуванням гранично допустимих навантажень на одиницю площі;

7) розробку територіальних схем і оптимальних моделей охорони довкілля у межах регіональних систем природокористування, з виділенням природоохоронних територій різного режиму заповідності.

Специфічними особливостями гірських територій є велика вразливість природи при різних природних і антропогенних впливах, швидкоплинність динамічних процесів, які викликають серйозні зміни в природному середовищі, а інколи приводять до катастрофічних наслідків. З іншої сторони велика розмаїтість природних умов, мозаїчність ландшафтів, привабливість гірських ландшафтів для емоційного сприйняття та їх сприятливий вплив на людський організм відкривають перед гірськими районами широкі можливості не тільки для розвитку матеріального виробництва, але і рекреаційного освоєння.

Висновок. Отже, природокористування охоплює усю сукупність впливів людини на географічну оболонку, які мають розглядатися комплексно. Найбільш повно і всесторонньо можна дослідити усі важливі аспекти природокористування конкретної території із специфічними природо-географічними та соціально-економічними особливостями при

конструктивно-географічному підході. Оптимізація напрямів природокористування будь-якої території можуть бути здійснені тільки на основі різнобічного вивчення просторових особливостей і закономірностей розвитку природних умов, взаємозв'язків та взаємодії явищ, структури і динаміки ландшафтів, їх функціонування та особливостей розвитку.

Для напрацювання шляхів оптимізації природокористування у межах гірських територій потрібно вивчити і проаналізувати цілий комплекс питань, які стосуються структури та динаміки ландшафтів, оцінки природних ресурсів, особливостей населення та традиційного природокористування, оцінки стійкості геосистем до антропогенних навантажень, їх ємності та можливостей для розвитку нових перспективних напрямів господарської діяльності, оптимальних моделей природокористування та охорони довкілля.

1. *Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1993. – Т. 3 – 480 с.*
2. *Географический энциклопедический словарь: Понятия и термины / [Гл. ред. А.Ф.Трешников]. – М.: Советская энциклопедия, 1988. – 432 с.*
3. *Нудельман М. С. Социально-экономические проблемы рекреационного природопользования./ М. С. Нудельман. – Киев: Наукова думка, 1987. – 132 с.*
4. *Паламарчук М. М, Паламарчук О. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К.: Знання, 1998. – 416 с.*
5. *Реймерс Н. Ф. Природопользование. Словарь-справочник. / Н. Ф. Реймерс. — М.: «Мысль», 1990. — 639 с.*
6. *Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – У 3-х част.: підручник / В. П. Руденко. – Чернівці: Чернівецький нац. Ун-т, 2010. – 552 с.*
7. *Топчиев А. Г. Геоэкология: географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. - Одесса. «Астропринт». 1996. – 392 с.*
8. *Яковенко И. М. Рекреационное природопользование: методология и методика исследований / И. М. Яковенко. – Симферополь, 2003. – 336 с.*